

<https://doi.org/10.62837/2025.4.143>

KÖNÜL ÜMÜD QIZI EYVAZOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının doktorantı

kenul.khalil93@mail.ru

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN BƏZİ SÖZLƏRİN AREAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Müasir türk dillərində rəng bildirən sözlər öz zənginliyi ilə seçilən lüğəvi vahidlərdən sayılır. Əsasən, türkmənşəli olan bu qrup sözlərə qədim dövr və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dilində də rast gəlmək mümkündür. Bu leksemlərin müəyyən bir qismi çağdaş türk dillərində arxaikləşsə də, onların izlərini dialekt və şivələrdə müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində rəng bildirən sözlər geniş yer tutmaqla yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, onlar həm əski türkcənin izlərini qoruyub-saxlayır, həm də müəyyən spesifik cəhətlər kəsb edir. Bu spesifikasiyalar onunla xarakterizə olunur ki, rəng bildirən sözlər (fonetik fərqlər buraya aid olunmur) türkcələrdə ya müxtəlif ifadələrin tərkibində öz semantik sahəsini genişləndirir, ya da şivələrdə areal səciyyəli anlamaqların ifadəçisi kimi təzahür edir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* və “qara, qaraşın” mənasını verən *yağız* sözləri də belə lüğəvi vahidlərdən sayılır. Hər iki türkcənin şivələrində yer tutan və ortaq əlamətlərlə yanaşı, areal səciyyə daşıyan bu sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərkən aydın olur ki, onlar rəng qavramı ilə bərabər, digər mənalara daşıyıcısı kimi də ünsiyyətə xidmət edirlər. Bu cəhətdən məqalədə *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* və *yağız* sözlərinin hər iki dilin şivələrində işlənmə dairəsi təsviri və tarixi-müqayisəli üsulla ilk dəfə araşdırılır.

Rəng bildirən bəzi sözlərin areal özəllikləri. Tarixən türk dillərində, o cümlədən yazılı abidələrdə əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin işlənmə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. Orxon-Yenisey abidələrinə həsr edilmiş əsərlərin bir qismində əlamət bildirən sözlər ayrıca deyil, adlar qrupunun tərkibində qeyd olunmuşdur. Lakin abidələrin qrammatik quruluşundan bəhs olunan bir sıra ədəbiyyatlarda müasir türk dillərində işlənən əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin məhz Orxon-Yenisey abidələrində formalaşdığı göstərilmişdir. F.Zeynalov yazır ki, “prätürk dövründə, çox ehtimal ki, bu kateqoriya olmamış, sonradan adların bir qismi ancaq əlamət və keyfiyyət bildirən söz qrupu kimi tədricən sabitləşmişdir. Bu proses uzun əsrlər boyu davam etmiş, hələ indi də müşahidə edilməkdədir” [14, s. 60]. Müəllif onu da vurğulayır ki, *qara*, *göy*, *soyuq*... kimi leksemlər əvvəlcə ad bildirmiş, sonradan zamanla əlamət və keyfiyyətin ifadəçisi kimi çıxış etmişlər.

Əlamət bildirən sözlər içərisində rəng qavramı ifadə edənlər xüsusi yer tutur. Geniş şəkildə olmasa da, qədim yazılı abidələrdə müəyyən rəng adlarına rast gəlinir ki, bunlar ya antroponimlərin və toponimlərin bir komponenti kimi, ya da sadəcə rəng adı kimi işlənmişdir. Məsələn, Yenisey abidələrində qeydə alınan *kara*, *gök*, *ak*,

sarığ, yağız kimi rəng bildirən sözlər müasir türk dillərində müxtəlif fonetik fərqlərlə işlənmişdir. Haqqında bəhs olunan bu lüğəvi vahidlər türk və Azərbaycan ədəbi dilləri ilə yanaşı, şivələrdə də aktiv kommunikativ özəlliyə malikdir. Areal əlamətlərlə müşayiət olunan bu sözlərdən ancaq **yağız** leksemi Azərbaycan dilində arxaikləşərək ünsiyyətdən çıxmışdır.

Kara // qara. Yenisey abidələrində *kara* sözünə üç - a) rəng; b) qara camaat; c) böyük, ulu mənalarında rast gəlinir: *Kanım tülbəri, kara bodun, külüg kadaşım, sizimə, el eşim ər üküş ər, küdəgülərim, kız gəlinlərim, bökmədim*. Xanımım, qara camaatdan, məşhur dostumdan, sizdən, el dostum ərdən, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım (Uyuk Turan abidəsi). **Kara bodunum katışlanın**. Qara xalqım möhkəmlənin (Eleğəş abidəsi).

Qədim türk mədəniyyətində qara rəngə dair mifoloji mənalar müxtəlif dövrlərdə müsbət, yaxud mənfi şəkillərdə dəyişilərək istifadə olunmuşdur. Ancaq ağ rəngin əksinə olaraq, qara bir çox hallarda mənfi anlamları əks etdirmişdir. Elə türk mifologiyasında *qara ruhlar* ifadəsinin olması bu rəngin mənfi mənada işlənməsinə sübutdur. Qara rəng abidələrdə həm də şimal istiqamətini ifadə etmişdir. Bundan başqa, “Dədə Qorqud kitabı”nda *qara donlu kafirlər* ifadəsinin işləndiyini görə bilərik. Qara rəng qədim türk mədəniyyətində “yas” mənasını da ifadə etmişdir ki, “*Ağ çıxarıb qara geyinmək*” deyimi də epsoun dilində yer almışdır. “Dədə Qorqud kitabı”nda *kara* sözünün rəng mənasından əlavə “nəhəng, böyük” anlamlarına da rast gəlinir: *Toqsan başlu ban evlərin qara yer üzərinə dikdirmişdi* [8, s. 42].

Yenisey abidələrinin dilində *kara* sözü həm də “qara xalq” mənasında işlənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar buradakı *kara bodun* ifadəsinin “avam xalq” mənasında işləndiyini vurğulayırlar. Lakin bunun əksinə, abidədə *ak bodun* ifadəsinə rast gəlinmir. “Yenisey abidələrində işlənən *kara* sözü “güclü, böyük” mənalarındadır. Çünki abidələrdə işlənən “qara xalq” etibar edilən, dəyər verilən bir məfhum olduğuna görə onun “avam xalq” mənasında işlənməsi mümkün deyil” [16]. Ancaq A. Kononov “*kara bodun*” ifadəsinə fərqli aspektdən yanaşmış və onu “xalq” mənası ifadə edən iki lüğəvi vahidin birləşməsindən əmələ gəlmiş qoşa söz olması qənaəti ilə çıxış etmişdir. Tədqiqatçı “*kara*” leksemində semantik genişlənməni İran dillərinin təsiri ilə izah etmiş və onu “*kara, karan*” sözləri ilə əlaqələndirmişdir. A.Əhmədovaya görə, “burada mənə dəyişməsi məhz sözün öz daxili mənasından doğur, *kara* sözünün “aidlik, ümumilik” mənası *kara bodun* “qara camaat” ifadəsinin meydana çıxmasına səbəb olmuş və bu ifadənin ellipsisə uğraması nəticəsində *kara* sözü ayrılıqda da “xalq, qara camaat, aşağı təbəqə” mənasını qazanmışdır” [5, s. 64-65].

Yenisey abidələrində *kara* sözü eyni zamanda antroponimlərin birinci komponenti kimi də işlənir: *Kara kanka*. Qara xan (I Uybat abidəsi). *Ər atım Kara yaş*. İgid adım Qara yaş (I Qara Bulun abidəsi).

M.Kaşğarının “Divan”ında *qara* sözü həm “böyük, ulu”, həm də rəng mənasını ifadə etmişdir: *kara əruk* - “qara ərik”, “albuxara” [6, I, s. 137]. Sərhəddə yaşayan bir

türk oymağı. Onlara *kara yığaç* da deyilir [6, I, s. 179]; At rənglərindən saya (düz, tam, tüm) rəng. *tüm kara at* - düm qara at [6, I, s. 344].

Qara sözünün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. H.Eren “Türk dilinin etimoloji sözlüyü”ndə bu sözün “yer üzünün dənizlə örtülü olmayan hissəsi, torpaq” mənası ifadə etdiyini göstərir. Müəllif qeyd edir ki, A.Tietze və G.Dörferə görə, leksem ərəb mənşəli “karra” sözündən meydana gəlmişdir. A.Kononov bu sözün türk dilinin dialektlərində istifadə edildiyini nəzərə alaraq həmin fikrə qatılmamışdır. Kormuşin də “torpaq” mənasında işlənən *kara* sözünü ən tünd rəngə verilən *kara* sözündən ayırmamış, ancaq monqol dilində *karanın* “torpaq” mənası vermədiyini bildirmişdir” [4, s. 210].

Müasir ədəbi dilimizdə *kara* sözü *qara* fonoformasında işlənərək “rəng” mənası bildirir. Bu sözün “böyük, ulu” mənası arxaıqlaşmış və sadəcə bir sıra toponimlərdə öz izini saxlamışdır: Qarabağ, Qaradağ, Qarayazı, Qaraçay və s. Azərbaycan dilinin dialektlərində isə bu leksem areal xarakterli müəyyən anlamlar daşıyır: a) xuruş, aşın qarası (B., İs., Min., Şam., S.); b) adambaşına bölünmüş torpaq sahəsi (Min.); c) mürəkkəb (İs., Uc.); ç) 12 dərz (taxıl) (Zən.) [1, s. 278].

Türk dilinin şivələrində də *qara/kara* leksemi rəng qavramı ilə yanaşı, müəyyən anlamların ifadəçisi kimi də çıxış edir. Samsun, Ordu şivələrində “suç, günah”, İspartada “iftira, ləkə”, Çorumda “gecə gözətçisi”, Konyada “açar”, Malatyada “su içində torpaq hissə”, əksər dialektlərdə isə rəng mənalarını bildirir [13]. Türk dili dialektlərində rast gəlinən bu anlamları paralel olaraq dilimiz də müşahidə edə bilərik: *qara* – pis, mənhus, kədər doğuran, fitnəkar, mürtəce, yas, matəm, cəmiyyətin istismar olunan təbəqəsi (*qara camaat*), ağır şəraitdə işləyən şəxs (*qara işçi*), “heçlik” anlamında (*qara qəpiyi olmamaq*) [2]. *Kara* sözü müasir türk dilində həm də “dənizdən əlavə quru torpaq sahələri” mənasında işlədilir (*kara yolu*) [11, s. 132]. Leksem həmçinin türk dilində “karakol”, Azərbaycan dilində isə “qaravul” sözünün tərkibində öz izlərini saxlamaqdadır.

Ağ // ak. Yenisey abidələrində *ak* sözü rəng mənasında antroponimlərin birinci komponenti kimi işlənmişdir. *Ər atım Yaş Ak Baş bən*. İgid adım Yaş (gənc) Ak (ağ) Başam. (Uyuk Arxan abidəsi). *Ər atım Akbaş Atık, İnal ögə bən, yetmiş yaşımda*. İgid adım Akbaş (ağbaş) Atık (atılmış), İnal ögəyəm, yetmiş yaşımda (I Tuva abidəsi).

Qədim türk mədəniyyətində aydınlıq, işıq, günəş, hava, ədalət, ululuq, müdriklik, hörmət, etibar kimi müsbət halların ifadəsində bu sözdən istifadə olunmuşdur. *Ağ saqqallı qoca* ifadəsi də ağ rəngin “ululuq” mənasına nümunə ola bilər. Qədim türklərdə əsas istiqamət hesab olunan qərb ağ rənglə ifadə olunmuşdur [12, s. 96]. Ümumiyyətlə, ağ rəng bütün digər rənglərin anası hesab edilir. Bundan başqa, “Dədə Qorqud kitabı”nda “*qırmızı və qara otaq*”dan əlavə, “*ağ otaq*” ifadəsinə də rast gəlinir. “Divani lüğət-it türk”də qeyd olunur ki, “hər şeyin ağına və süd bəyazına yalnız oğuzlar ak, digər türklər alacalı olan atlara ak at deyirdilər”.

Ağ sözü müasir türk dillərində aşağıdakı şəkillərdə işlənir:

Ak//aq - türk, qazax, qırğız, noqay, qaraqalpaq, tatar, başqırd, uyğur, Altay;

Ağ//ay - Azərbaycan, qaqauz, karaim;

Ax//ah - türkmən, karaim

A°k//a°q - özbək [9, s. 558].

V.Radlov *ak* sözünün bütün türk dillərində rəng mənası ifadə etdiyini göstərmişdir. Bundan əlavə, müəllif “gözün ağrı”, “yumurtanın ağrı”, “üzü ağ olmaq” kimi ifadələrin işləndiyini də qeyd etmişdir. A. Vamberi *ak*, *ağ* sözünün “ay, ey” sözləri ilə əlaqəli olduğunu bildirmişdir [3, s. 56].

Türk ədəbi dilində “ak” fonoformasında həm rəng, həm də “fiziki və mənəvi təmizlik, rahat, xoşbəxt” mənalarında işlənən bu söz şivələrdə fərqli məzmununda müşahidə olunur: “yaşmaq, baş örtüyü” (İsparta, Niğdə), “alt paltar” (Amasya), “ayran” (Samsun, Malatya), “göz bəbəyinə enən ağ ləkə, boz” (Niğdə), “gölün dərin və otsuz hissəsi”, “ağartı” (Afyon), “çörək” (Rizə) [13].

Ağ sözü Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif mənalarda işlənərkəndir: a) var-dövlət, varidat (İm.); b) yeməli bitki adı (Q.); c) süfrə (S.); ç) alt paltarın və ya şalvarın ortası (Xaç., Şəm., S.) [1, s.13].

Hər iki türkcənin şivələrində qeydə alınan anlamlar Azərbaycan ədəbi dilində də müşahidə olunur. Daha çox məcazi mənada təzahür edən bu məqamları danışmaq dilində və bədii üslubda sıx görmək olar. Belə ki, leksem “ifrat, mübaligəli” (ağ yalan), “xoşbəxt(lik)” (ağ gün), “kəfən” mənaları ilə yanaşı, “üzünə ağ olmaq”, “ağ eləmək”, “ağını çıxarmaq” kimi frazeoloji birləşmələrin tərkibində də işlənir. Qeyd edək ki, frazeoloji birləşmələrdəki *ağ* sözü qədim türkcədə “yüksəlmək, qalxmaq, çıxmaq” mənasını verən “ağmaq” feilinə söykənir ki, bunu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və klassik şeir dilində (pərvaza ağdı; “Kürsiyi-rəhmana ağdun... Nəsimi”) də müşahidə edə bilərik. Hazırda Füzuli rayon şivələrində həmin leksemin işləndiyi qeydə alınmışdır: “Qoyun dağa ağdı” [7, s. 210].

Gök // göy. Bu söz Yenisey abidələrinin dilində üç - a) göy rəng; b) gök tanrı; c) kög türk mənalarında işlənmişdir: *Kök teqrıde gün, ay azıdım, yerimə, yuta, sizimə adırıltım*. Mavi göylərdə günü, ayı itirdim (görmədim), yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım (Eleğş abidəsi).

Göy rənginin göy tanrısı ilə əlaqəsi ilk dəfə Orxon-Yenisey abidələrində görülmüşdür. Belə ki, göy tanrı göydə mövcuddur və onun simvolu bu rəngdir. Maraqlıdır ki, “Oğuznamə”nin uyğurca nüsxəsində də oğuzlara kömək etmək üçün göydən işıq içində göy qurd (gök böri) enir. Ümumən, göy rəngin insanların və heyvanların təsvirində istifadə olunması onların müqəddəsliyini bildirmək baxımından önəmli sayılmışdır.

Bir çox xalqlarda göy (mavi) rəng əbədiyyət, əbədilik, sadıqlıq rəmzi sayılır. Türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan türklərində göy (mavi) rəng başqa mənalarla yanaşı, həm də sevincin, şadlığın, xoş xəbərin simvolu olaraq bilinir. Bu,

bilavasitə göy rəngin öz adını Tanrı məkanı göydən alması ilə bağlıdır. Əski mifoloji təsəvvürlərdə Tanrı özü həm də göy rəngli bilinirmiş, başqa sözlə, göy rəng Tanrı rəngi sayılırmış. Altay əfsanələrində də Tanrı “göy saqqallı bir ixtiyar” olaraq tanındılmışdır.

Göy rəngin qəm, kədər, ələm, ölüm-itim, hüzn, yas, matəm bildirməsi də məlumdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində bir kimsənin hüznü olduğunu bildirmək üçün ev-eşiyini qara rənglə yanaşı, həm də göy rəngə bəzəyib-boyaması və göy rəngli don geyinməsi yer almışdır. Bamsı Beyrək əsirlikdən xilas olub evlərinə yetişdikdə bulaqdan su aparən bacısının ağladığını görür. O, bacısının nə üçün ağladığını öyrənmək istədikdə həm də soruşur: “Qaralı, göylü otağı sorar olsam, kölgə kimin?” Bacısı da dərddi-dərdli: “Qaralı, göylü otağı sorar olsan Ağam Beyrəyindir Ağam Beyrək gedəli köçərim yox”. Düşmənlərə əsir düşmüş Uruz onu xilas etməyə gələn atasına - Salur Qazana deyir: “Anam mənim üçün göy geyib qara sarınsın, Qalın Oğuz elində yasımı tutsun”.

Göy sözü müasir türk dillərində aşağıdakı şəkillərdə işlənir:

1. Gö:k - türkmən,
2. Gök - türk, qaquz, kumandin, özbək
3. Göy - Azərbaycan
4. Kök - yakut, qırğız, qazax, noqay, karaim.

Müasir türk dillərində bəzən “boz qurd” anlamında *göy börü* işlədilir. Başqırd dilində qurda *aq böri* deyilir. Gök//göy sözü bəzi türk dillərində “boz”, “bozumtul”, “çal” yaxud “ala” mənalarını ifadə edir.

Türk ədəbi dilində “səma”, “kosmos”, “rəng” mənalarında işlənən *göy* sözü şivələrdə areal xarakterli əlamətləri də özündə əks etdirir: “yetişməmiş, kal” (Uşak, Burdur, Dənizli, Bursa, Sinop), “yaşıl” (Dənizli, Aydın, Bolu), “göyərçinə bənzər quş” (İzmir), “erkək dəvə” (Qaziantep) [13].

Azərbaycan dilinin şivələrində *göy* ləksəminin aşağıdakı mənalarına rast gəlinir: a) kürəkən (Gəd., Tov.); b) xəsis (Qaz., Şəm., Tov.); c) yetişməmiş, kal (Göy., Zər., Neft.); ç) göycəqarğa quşu (Qaz.) [1, s. 186-187].

Müqayisədən də aydın görünür ki, *göy* sözünün “yetişməmiş, kal”, “quş” məzmunu bildirməsi hər iki türkcənin şivələri üçün ortaq cəhətlərdən biridir. *Göy* sözü Azərbaycan dilində türk şivələrindəki kimi “yaşıl” (*göy meşə, göy-göyerti*) məzmunu ilə yanaşı, “bədənin hər hansı bir yerində zərbə nəticəsində yaranan ləkə” (bədəni gömgöy idi, yumruqla gözünü göyertmək) məzmununu da daşıyır ki, türk ədəbi dilində bu qavram *mor* (bənövşəyi), *morar(t)mak* ləksemləri ilə ifadə olunur.

Yağız. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türk dilində işlənən bu ləksəmə Yenisey abidələrinin dilində *qonur, qəhvəyi* mənasını ifadə edir. Abidədə *yağız* sözü həm də *yağır* fonoforasında işlənmişdir: *Sarı sinig yağız yerig*. Sarı sinig qonur yeri (III Güzgü). *Sizə yalnaras elinə, ər yağır yerinə arat ança erdi*. Elimə, igid qonur yerə arat eləcə idi. (Tuqutyup abidəsi).

Yağız sözü “Divanü lüğat-it türk” əsərində qızıl ilə qara arasında rəng olaraq verilmişdir. Bəzi hallarda *yağız* və *kara* sözlərinin hər ikisi torpaq, yer, ölkə, quru sahə mənaları ifadə edir: “Bu, qırmızı ilə qara arasında bir rəngdir. Buna bənzədilərək yer üzünə *yağız yer* deyilir” [6, III, s.18].

“Qutadqu bilik” əsərində həm *qara*, həm də *yağız* sözləri sinonim mənalarda işlənmişdir: “*Nə fayda onun da görəcəyi yer bu qara torpağın altı, bu yağız yerin çuxurudur*”. “Altun yaruk” əsərinin Çin dilindəki mətnində *yağız* “böyük dünya” mənasını ifadə etmişdir [15].

Bu söz Uyğur xaqanlığı dövründə də “qəhvəyi”, “qonur” və “yer üzü” mənalarında işlənmişdir: *Kökli yağızlı içinte yaruk yaltrık yaltrdı*. Göyüzündə, yer üzündə parlaq işıq işıldadı. “Uyğur xaqanlığı dövründən sonra *yağız* sözü “yer üzü” mənasında işlənməsə də, rəng mənası ilə müasir türk dilində işlənməkdədir” [12, s. 99].

Leksem türk ədəbi dilində qədim türkcəyə məxsus “əsmər” (qara, qaraşın) mənasını qorumaqla yanaşı, şivələrdə areal xarakterli anlamları da bildirir: *qara*, *qaraşın* (əksər şivələr), *igid* (Manisa), *gözəl* (Konya), *tərs*, *inadkar* (İçel, Kırşehir), *qulluq edilmiş*, *baxımlı heyvan* (Sivas, Konya) [13]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və onun şivələrində *yağız* sözü arxaıqlaşmışdır.

Sarı. Yenisey abidələrində bu lüğəvi vahidə bir yerdə rast gəlinir: *Sarı sinig yağız yerig*. Sarı sinig qonur yeri. (III Güzgü). Bu söz abidələrdə sadəcə rəng mənasında müşahidə olunur.

Sarı rəng türk xalqlarının mifologiyasında dünyanın mərkəzi qavramı ilə yanaşı, müdriklik anlayışı da ifadə edir. Dünyanın mərkəzini bildirdiyinə görə bu həm də mərkəzi hakimiyyəti və qüdrəti əks etdirir. Bu inanc şamanizmlə əlaqədar əmələ gəlmişdir: şamançılıq dövründə Sarı Albastı və Sarı Albıs adlanan qoruyucu bir ruhun varlığı türklərin inancları arasında yer almışdır. Buna görə də türklər arasında sarı mənfi mənə ifadə etmişdir [9, s. 561].

Sarı rəng həm də günəşin rəngi və simvoludur. Türk dastanlarında isə sarı rəng pislik, və fəlakət, həm də xəstəlik simvolu hesab olunur. *Sarı* sözü bir sıra fonetik fərqlərlə demək olar ki, bütün müasir türk dillərində rəng mənasında işlənir:

Sa:rı - türkmən, özbək dilinin dialektləri

Sarı - türk, qaqaüz, Azərbaycan, qumuq, karaim, qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, tatar, Altay, teleut

Sarä - çuvaş, kumandı

Säaruy - xalac

Sarığ - xakas, tuva, tofalar, uyğur dilinin dialektləri,

Seriğ - Uyğur, Uyğur dialektləri [9, s. 572]

Türk dilinin şivələrində “sarı” rəng bildirməklə yanaşı, digər anlamların da ifadəçisi kimi çıxış edir: *kürək*, *bel* (Ordu), *tərəf*, *doğru* (Qars) [13]. Leksem Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində “uçurum” mənasında qeydə alınmışdır [1, s. 420]. Hər iki türkcənin ədəbi dilində bu söz “solğun” mənasında da işlənir

ki, bu məzmun “saralıb-solmaq” (türkcə *sararmak*) feilində daha çox əksini tapır. “Sarı” sözünün feil (*sarımaq*) və qoşma kimi (*evə sarı, səndən sarı*) kimi işlənməsi də hər iki dil üçün orta qəbul edilən əlamətlərdən sayılır.

Nəticə. Hər iki türkcənin şivələrində işlənen *qara, ağ, göy, yağız, sarı* sözlərinin müqayisəli təhlili onu göstərir ki, əsasən, əlamət – rəng bildirən bu leksemlər qədim türkcənin izlərini saxlamaqla yanaşı, yeni xüsusiyyətlər də kəsb etmişlər. Belə ki, haqqında bəhs olunan sözlər şivələrdə rəng bildirmək məzmununu saxlamaqla yanaşı, müxtəlif anlamların ifadəçisi kimi də ünsiyyətə xidmət edirlər və areal səciyyə daşıyan bu mənaların bəziləri hər iki dilin şivələri üçün orta qəbul edilən əlamətlərdir. Ümumən, türk dillərində əlamət bildirən bütün sözlərin tarixi-müqayisəli yoldan təhlili, nəinki rəng bildirən, eləcə də digər xüsusiyyətlərin orta qəbul edilən əlamətlərini və areal xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə və hər iki türk dilinin tarixi izlərini öyrənmək baxımından xüsusilə maraqlıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566 s.
2. Azərbaycan dilinin izali lüğəti: <https://obastan.com/qara/23597?l=ru> (22.04.2025)
3. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделлева, Д.М.Насилова, З.Р.Тенишева, А.М.Шербака. Ленинград, 1969, 676 с.
4. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. 1. Baskı. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999, 514 s.
5. Əhmədova A. Yenisey abidələrində söz yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2024, 190 s.
6. Əskər R. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk: 4 cildə. Bakı: Ozan, 2008, I c. 512 s.; II c. 400 s.; III c. 400 s.; IV c. 752 s.
7. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edən H.Araslı) Bakı: Azərnəşr, 1962, 176 s.
9. Küçük S. Tarihi türk lehçelerinde renk adlandırmaları. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/1 Winter 2010, s 556-577.
10. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
11. Şen S. Eski türkçede gök ile yerin adlandırılışında renklere dayalı deyim aktarmalarından yararlanma ve “kara” sözcüyünün kökeni üzerine / İlmi araşdırmalar. №24. 2007, s129-136.
12. Toker İ. Renk Simgeçiliği ve Din: Türk kültür yapısı içinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi №50, 2009, s.93-112
13. Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> (22.04.2025)
14. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, 354 s.

15. http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derayr&sozid1
16. https://www.academia.edu/81832712/T%C3%9CRK_M%C4%B0TOLOJ%C4%B0S%C4%B0NDE_RENKLER%C4%B0N_%C4%B0FADE_ETT%C4%B0%C4%9E%C4%B0_ANLAMLAR

Xülasə

Məqalədə türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən bəzi rəng bildirən lüğəvi vahidlərin – *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* və *yağız* sözlərinin linqvistik təhlili aparılmışdır. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində rəng ifadə edən leksemlər geniş işlənmə tezliyinə malik olmaqla yanaşı, bu qrup sözlər həm əski türkcənin izlərini qoruyub-saxlayır, həm də müəyyən spesifik cəhətlər kəsb edir. Bu spesifiklik onunla xarakterizə olunur ki, rəng bildirən sözlər türkcələrdə ya müxtəlif ifadələrin tərkibində öz semantik sahəsini genişləndirir, ya da şivələrdə areal səciyyəli anlamların ifadəçisi kimi təzahür edir. Tədqiqata cəlb olunan *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* və “*qara*, *qaraşın*” mənasını verən *yağız* sözləri də belə lüğəvi vahidlərdən sayılır. Hər iki türkcənin şivələrində yer tutan və ortaq əlamətlərlə yanaşı, areal səciyyə daşıyan bu sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərkən aydın olur ki, onlar rəng qavramı ilə bərabər, digər mənaların daşıyıcısı kimi də ünsiyyətə xidmət edirlər. Bu cəhətdən məqalədə *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* və *yağız* sözlərinin hər iki dilin şivələrində işlənmə dairəsi təsviri və tarixi-müqayisəli üsulla ilk dəfə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *türk dili, Azərbaycan dili, şivələr, areal leksika, rəng bildirən sözlər.*

Resume

The areal characteristics of the some words denoting color in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages

Konul Umud Eyvazova

The article presents a linguistic analysis of some color-denoting lexical units used in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages - the words *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* and *yağız* (black, white, blue, yellow and brunette). In addition to the wide frequency of use of color-denoting lexemes in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages, this group of the words both preserves traces of the old Turkish and acquires certain specific features. This specificity is characterized by the fact that words denoting color in the Turkic languages either expand their semantic field in the composition of various expressions, or appear as expressions of areal meanings in dialects. The words *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* and *yağız* meaning “black, brunette” involved in the study are also considered such lexical units. When paying attention to the usage characteristics of these words, which are present in the dialects of the both Turkic languages and have common features and areal characteristics, it

becomes clear that they serve communication as carriers of other meanings along with the concept of color. In this regard, the article examines for the first time the usage range of the words *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* and *yağız* in the dialects of both languages using a descriptive and historical-comparative methods.

Keywords: *Turkish language, Azerbaijani language, dialects, areal lexicon, words denoting color.*

Резюме

Ареальные характеристики некоторых слов, обозначающих цвет в диалектах турецкого и азербайджанского языков

Конуль Умуд кызы Эйвазова

В статье представлен лингвистический анализ некоторых цветообозначающих лексических единиц, используемых в диалектах турецкого и азербайджанского языков, - слов *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* и *yağız* (черный, белый, синий, желтый и брюнет). Помимо широкой частотности использования цветообозначающих лексем в диалектах турецкого и азербайджанского языков, эта группа слов как сохраняет следы древнетюркского, так и приобретает определенные специфические черты. Эта специфика характеризуется тем, что слова, обозначающие цвет в тюркских языках, либо расширяют свое семантическое поле в составе различных выражений, либо выступают в качестве выражения ареальных значений в диалектах. К таким лексическим единицам относятся также привлеченные к исследованию слова *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* и *yağız* со значением «черный, брюнет». При рассмотрении особенностей употребления этих слов, которые присутствуют в диалектах обоих тюркских языков и имеют общие черты и ареальные характеристики, становится ясно, что они служат средством коммуникации как носители других значений наряду с понятием цвета. В этой связи в статье впервые рассматривается спектр употребления слов *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* и *yağız* в диалектах обоих языков с использованием описательного и историко-сравнительного методов.

Ключевые слова: *турецкий язык, азербайджанский язык, диалекты, ареальная лексика, слова обозначающие цвет.*

Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor M.Ə.Məmmədov*